

МИТ И МИТИЧНО СЪЗНАНИЕ

В АНТИЧНАТА КЛАСИКА

БОГДАН БОГДАНОВ

Обърнати изцяло към съвременността, способни да мислим реалистично, ние никога вече няма да подражаваме на древните, защото не се нуждаем от литературна митология, за да разбираме своя свят. Нито Еврипид, нито Плутарх могат да ни дадат образи и сюжети. Техният език е вече нефункционален. И колкото и да променяме „Антигона“ или „Електра“, те ще ни служат само временно. Дори в най-добрия случай съвременните Антигони ще звучат като добри алегии, защото в използването на античните сюжети съвременността не може да се върне по-назад от Средновековието.

Колкото по-устремен е темпът, с който се отдалечаваме от античността, толкова по-сериозен става въпросът за нейното съхранение. Не става дума за складирането ѝ в музеи, нито за онази специализирана интелигенция, която посвещава целия си живот на това да осъзнава ценностите ѝ. Става дума за неотменното присъствие на античността във всекидневието, в емоционалната култура, за тази имплицирана в поведението на човека културна традиция, която го поставя по-високо от човека на миналото.

Отношението към културните ценности в днешно време не е вече въпрос на емоции, той е психологически и социологически въпрос за постигането на съответна нагласа към тях, за способността да се възприемат те конкретно-исторически.

В този смисъл няма нищо по-трудно от античната класика, тази епоха, на която съвременната култура дължи толкова много и която остава костелив орех за съвременното съзнание.

Условно тя се простира на онези няколко века от първата половина на хилядолетието преди нашата ера, времето от Омир до Еврипид, и обема такива постижения на средиземноморската цивилизация, които я правят значителна именно като начало на европейския свят. Разбира се, тя не е чудо, нито е възникнала от нищо. Влиянията, които е изпитала от съседни и предходни култури, са достатъчно силни, за да не търсим обяснения в чистия гений на гръцките племена. Случило се така, че в една свободна традиция тази цивилизация придобила значението на начало. През

елинизма, през Рим и Средновековието гръцката класика проникнала в новото време, разбира се, универсализирана и одухотворена, рационализирана през XVII и XVIII век, по-късно пречистена през историческия дух на романтизма и XIX век или замъглена от известен ирационализъм, но така или иначе винаги в „модерна“ дреха.

Нищо по-лесно от това да се посочат нейните принципи. Не защото са очевидни. Върху тях се мисли успешно още от времето на Винкелман. И неговото определение „благородна хармония и просто величие“ съвсем не е остаряло, въпреки че носи подтекст, насочен към XVIII век. Дори Шилеровата статия „За наивната и сантименталната поезия“ предлага една все още валидна конструкция за характеристика на тази странна култура, в която материално и духовно са така неразлично свързани, че ние, свикнали да търсим идеалите, за да разбираме една култура, оставаме смутени от липсата на идеал и в същото време от това проникване на идеала в целия свят. Но е известно — идеалът на гръцката класика е красиво организираният космос; този космос съществува, той е идеален именно защото е действителен. Идеалното е същностно качество на самата действителност.

Това разбиране може да се открие като организиращ принцип във фриза на Партенона, в дискобола на Поликет и трагедията на Софокъл. Но пряко то обяснява гръцката класика като статично положение, не като процес. И доколкото е принцип, може да се открие само в отделни нейни прояви. В статичен смисъл гръцката класика обхваща един-единствен век — V век пр. н. е. В широк смисъл началото ѝ трябва да се търси няколко века назад, още в епическото време. Защото тя не е само механичният сбор от културни постижения, нито само стилова насоченост, която обединява тия постижения, а преди всичко аксиологическа среда, невидимата сфера, дето всъщност се подготвя всяка култура.

Въпросът за отношението към класиката е психологически, защото трябва да се проникне в чужда за съвременния човек ценностна и емоционална система и с едно полезно отчуждение от съвременния естетически тип възприятие да се

усвои по същество в чист вид това, което иначе е претопено неразлично в съвременността.

Ако искаме да разберем класиката, казано сумативно, трябва да имаме представа за ценностната и емоционална среда, в която тя функционира. Иначе ще продължаваме да я разбираме повърхностно в осъвременяващия тон, общ за новото време от Ренесанса насам. И ще трябва да премълчаваме ония факти, които противоречат на възвишено хуманната представа за античността. Не става дума за жестокостите на римските цезари, нито за гладиаторските боеве и кръвта в цирка, това са крайности и те стават значително по-късно от времето, което ни интересува. Имам предвид човешката жертва, извършена от Темистокъл в 480 г. пр. н. е. в утрото на Саламинската битка, жертвоприношение на бога за добрия изход на битката. Тя по нищо не се различава от убийствата на гроба на Патрокъл, извършени от Ахил за успокоение на духа на мъртвия приятел. Като че ли от Омир до времето на Гръко-персийските войни човекът не се е изменил съществено въпреки „Прикованият Прометей“ на Есхил, представен в същото това десетилетие, в чието начало е Саламинската битка.

Наистина нито една трагедия на Есхил не трябва да бъде четена, преди да се осъзнае добре, че е била предназначена за публика със специфично съзнание и поведение. Макар и не в буквален смисъл, за атинянина от епохата на класиката светът продължавал да бъде магичен. Малки и големи богове, на които редовно се принася жертва, религиозни празници и дружества под патронажа на определено божество, дни-табу, табу-изрази, домашни ритуали, тълкуватели на сънища и най-различни гадатели. Все нови и нови богове — Дионис, Орфей, Асклепий. И ако традиционната митология се успокоявала естетически на сцената на Дионисиевия театър и представала да живее като религия, нови малки религии владеели човека до края на античността. Той не можел да живее без сънища, предсказания и жертви.

Разбира се, за интелгентните малките вярвания били суевория, както биха били и за нас. В своите „Характери“ Теофраст (IV век пр. н. е.) включил и Суевория — колко смешно, че той плюе в пазвата си против уроци и възлива масло на кръстопът за Хеката! А Лукиан (II век на н. е.) в напълно модерен тон разобличава шарлатанствата на един профет („Лъжепророкът Александър“), който отворил прорицалище и натрупал огромно богатство, като експлоатирал наивността на простите хора. Наистина по времето на Лукиан митичното поведение на античния човек вече се израждало в суевория. Но все пак изклю-

чението е Лукиан, не обикновеният човек.

Въпреки сериозните промени в историята на античния свят съзнанието на обикновения човек еволюирало твърде слабо. Особено до епохата на гръцката класика то пазело всички черти на онова ранно митично мислене, на чиято почва израснала гръцката митология. Въпреки рационалните си моменти културата на гръцката класика продължавала първобитната култура на родовото време не само външно, но и по същество.

В тази мисъл може би има нещо прекалено. Но всеки принцип е известно насилие над фактите в името на някаква по-конструктивна истина.

Така или иначе, трябва да се започне с митологията и с известната мисъл на Маркс, че „гръцката митология е не само арсенал за гръцкото изкуство, но и негова почва“.

Всъщност ние не знаем нищо пряко за действителната митология, за устния стадий на съществуването на митовете, когато те имали сериозната функция на синкретично съзнание на родовото общество. Това, което е известно от Омир, Хезиод и гръцката трагедия, от митографите, е литературна обработка, художествена версия на древните строги предания. В класическата литература мит означава вече „измислена история“, сюжет, докато първоначалният мит е „истинска история“, свещена и магически действаща, едновременно вярна, защото разказва за действително станали важни събития, и също служеща, защото приобщава човека към тези свещени събития. Митът представлявал за родовия човек история, философия и практическа нравственост едновременно. Той разказвал как благодарение деянията на свръхестествените същества се получила действителността, която заобикаляла човека. Следователно за него митът бил един вид синкретична наука, която обяснявала и с това създавала сигурност. На родовия човек той давал още и примери за поведение, за всички обичаи и човешки дейности.

Първобитният не се съмнявал в мита, защото съществуващият ред го доказвал. Той не можел да мисли разчленено, нито да сравнява. За него светът бил неясна деятелност, която магически му противостояла. Свикнал да вижда зад явленията тъмни сили, които ги пораждат, още от времето на палеолита, когато живеел от събирателство и ловджийство, първобитният човек не изменил съществено своя светоглед и в периода на агрикултурата — неясните сили се събрали в един отвъден свят, по-съществен от видимия, към който можела да го отвежда собствената му душа, отделяща се от тялото по време на сън, или духът на мъртвия, предсказанието или жертвата за божеството. Себе си и всичко околно първобит-

ният мислел за дело на свръхестествените сили и цялото му внимание било насочено към това да се досеща, да разбира и насочва тяхната воля. При лош знак той не би предприел никакво важно действие. И този обичай владее цялата античност. Летежът на една птица или лошият знак върху вътрешностите на животно можели да попречат да се тръгне по море въпреки подходящите условия. А жертвата повтаряли, додето излезе щастлива, защото не я смятали за просто обозначение на бъдещото събитие, за обикновено предзнаменование. Излитащата птица била едновременно и знак, и причина на събитието, толкова бъдещо, колкото и настоящо. Като повтаряли жертвата, те един вид упорствували да променят очакваното събитие към добро. В това е голямата разлика между суеверието в съвременния смисъл на думата и първобитния митичен ритуал. Суеверният вижда в предзнаменованието нещо фатално и не вярва, че може да въздейства магически на събитията.

Митологията и митичното поведение са продукт на първобитното съзнание, но и език на първобитния човек, който поради естеството на едно ниско обществено производство и твърде проста социална организация имал други духовни навици и друга ценностна система. Той не подходил към света разсъдъчно и понятията на неговото мислене били предметите и явленията, които го заобикаляли. Птица, камък и дърво освен прекия си смисъл носели още сложен нравствен и философски опит.

Съществен белег на първобитното съзнание, съхранен в определена форма и в гръцката класика, е твърде особеният усет за каузалност, за причинно-следствено отношение. Първобитният усеща схематично явленията като резултат на точно определена магическа причина и пренебрегва всички възможни естествени обстоятелства, които ги пораждат. Една отрова действа на някакъв организъм, защото е определено този организъм да загине, иначе тя не би подействувала. За първобитното съзнание не съществува нищо относително, нищо двойствено. То е неспособно за диалектическа оценка. Това се дължи главно на липсата на определена временно-пространствена ориентация. Първобитните не претендират за линейно време, което е невъзвратно и за една лишена от качество разстилаща се пространственост. За тях в определен момент миналото, настоящето и бъдещето абсолютно се покривали и съществували по-скоро кръгово. Настоящият момент, в който се извършвал определен ритуал, съвпадал с онзи минал момент, когато този ритуал бил извършен за първи път. Първобитният различавал добро време и

лошо време, по-скоро периоди, оцветени качествено, но не и абсолютна временна продължителност.

Затова светът е като че ли вечен кръговрат. Онова първо щастливо положение, когато свръхестествените същества създали нещата в този им вид, можело винаги да се повтори в ритуала, да се актуализира, за да се съхрани и да се предпази от унищожение. В този смисъл ритуалът бил постоянно запазване на доброто време и връщане към първичната същност, магически акт на удържане на битието в неговата определеност. Митът магически гарантирал на първобитния успеха на едно начинание. Като разказвал, че предците вече са го сторили, той осигурявал бъдещето чрез миналото, като ги претопявал в правдоподобие то на едно вечно настояще.

Съвременният човек, свикнал да наблюдава себе си, не може да не забележи, че първобитното мислене в своите принципи има връзка с нещо интимно от емоционалния свят на човека изобщо. Достатъчно е да различим ниската способност за диалектическа оценка в момента на афект от нормалното си състояние или да припомним някои феномени на налудното кататимно мислене, за да ни се стори, че първобитното мислене е всъщност действителната човешка природа. Съществената разлика между митичното и налудното съзнание е в това, че първобитното съзнание представлява обща, издигната до социологически принцип система, че е обобщена до правило, а налудното или обикновеното кататимно мислене е отклонение от съвременното съзнание-норма, което съдържа в смет вид огромния опит на човешката цивилизация. Един пример би подчертал социалния смисъл на първобитното поведение: първобитният би предпочел да загине в епидемията, обхванала цялото племе, отколкото да се излекува единствен, защото биха го обвинили в магия; по-редно е да не се различава; нещастieto идва с разликата, изключението винаги би се изтъквало в лошия му смисъл. Така самото мислене със своята консервативност играело ролята на удържач колектива фактор, тъй като колективността на тази ниска производствена степен е положителен социален принцип.

Странно, но въпреки обилието на литературен материал за съзнанието на гръцката класика като че ли не може да се говори с такава сигурност. Веднага се явява илюзията, че гръкът от времето на Омир и гръцката колонизация и особено атинянинът от Перикловата епоха не се различават в нищо съществено от нас. Друга материална култура и бит, но подобни мисли и настроения, вечни човешки състояния. Наистина те могат да се открият и в Омир, и в трагедията

на Софокъл. Но вечните състояния са винаги само фактическа истина, която съществува в скрития контекст на едно съзнание, еволюирало и изменено в рационална посока, но все още митично в своята основа.

Добър пример за компликациите, които преживели гръцката митология и първобитното съзнание, може да даде Омировият епос. От една страна, човекът — твърде свободен, дори капризен, който си позволява дори да вдигне ръка срещу божеството, от друга страна — прекалено очовечени богове, почти идеална успоредица на човешкия свят. Олимпийският свят в гръцкия епос не е ли загубил напълно сериозните си митични функции и не е ли деградирал до литература? Така би могло да се стори, ако остане незабелязано, че боговете на Омир все още изпълняват и сериозната си функция на регулатори на човешкото поведение, че представляват издигнатия на Олимп човешки нравствен свят, тъй като човекът още не осъзнавал своята автономност. Когато, разгневен на Агамемнон, Ахил в първа песен на „Илиада“ посяга към меча си, у него не може да се появи самостоятелно разумната мисъл, че в името на колективното добро не е целесъобразно да се вдига меч срещу върховния вожд на ахейската войска. Носителка на тази разумна идея става Атина.

В двоен смисъл Омировите богове са все още съставка на едно митично съзнание и в същото време те са вече литература. Това пропадане на бога в художествения свят наложило да се потърси нова обединяваща религиозна идея-център. Затова над Зевс и Олимпийския пантеон в Омировия епос изкристализира някаква абстрактна съдба, от която зависи всичко. Според точния извод на един голям специалист по гръцка религия боговете на митологията претърпели двойна промяна — от една страна, се очовечили до предел, който изключва всякаква религиозност, от друга страна, се редуцирали в една фаталистична идея за съдбата, песимистична в същността си и също далече от чиста религиозност. Гръцката митология подхранила литературата и философията, но не станала почва за определена религиозна концепция.

Действително критиките на Ксенофан и Хераклит срещу Омировите антропоморфни божества са израз на криза на митичното съзнание и на рационализиране на човешкото отношение към света. Но по същество митизмът живее и в йонийската натурфилософия. Това първоначало-божествено-елемент, което ги вдъхновява, не е ли само донякъде радикализирана митична идея. И Ксенофановият Сферос, самата форма на вселената, панбожество, не е ли само леко придвижен към

действителната философска спекулация митичен Зевс. Разбира се, рационалното и митичното влизат в сложно взаимодействие и йонийската философия едновременно се освобождава от митичната основа и за да продължи традицията, я съхранява структурно.

Сериозна криза митичното съзнание претърпяло в епохата на експанзията в Средиземноморския басейн, когато гръкът се откъснал от земята и с търговията и парите загубил и традиционната атмосфера на своя колектив. Затова лириката на Архилох наистина носи белезите на едно модерно съзнание, което познава чувства като честолюбие, стремеж към оригиналност и жажда за наслада.

Но със заседналият начин на живот в епохата на гръцките полиси, когато гражданският колектив и агрикултурата отново придобили значение, митичното съзнание на новите граждани потърсило старите митологии, създадени от древните примитивни колективи. Веднъж на сцената на Дионисиевия театър в митологическата трагедия и втори път в малките суевия на деня атинският гражданин се чувствувал косвено обединен независимо от социалните различия. Идеалът му за човек, колкото и временен да бил, за хармонично развит човек — красив, нравствен и социално силен, — обединявал най-добрите от отмиращата земеделска аристокрация и от новите, демократите, бъдещата деятелна част от обществото, която ще търгува и ще култивира занаятите. Временно примирение на старо и ново, покой в старите аристократически идеали, още по-древните първобитни идеали за хармония, които много скоро ще се разрушат в голямата криза на полисното съзнание в края на V век пр. н. е.

Именно в тази среда се ражда трагедията на Софокъл — не само митологическа по сюжет, но митична в своето ценностно мислене. Общи нравствени проблеми, един герой без определен социален характер, самият идеал за човек, разбира се, страдащ, защото е противопоставен на една идея за света-общество изобщо, и този ограничен на личната воля — предопределено, задължителната трагическа колизия, в която героят научава истината на нещата. Древните трагически сюжети изразили новото митично възприятие за света. Атичката трагедия е паметник на едно късно митично съзнание, което може да се изрази само косвено за своя свят и да го обхване само по същество, без да може да го види различено в конкретни обстоятелства. Митологическият схематизъм на първобитното съзнание, това вечно затворено усещане на времето като безвремие, се възражда в нея в един нов схема-

тизъм, за да актуализира естетически новото митично съзнание.

Също като първобитното поведение това митично съзнание се бранело от всичко ново, от всичко, което би могло да разруши колектива и консервативния морал. Затова твърдението на Анаксагор, че слънцето е горящ камък, било считано от атинските граждани за кощунство и мисълта на Протагор, че нищо не можем да знаем за боговете, дори наистина те да съществуват, заслужавали наказание. И поведението на хетерата Аспазия, свободомислието на Еврипид, дори нравственият идеализъм на Сократ можели да доведат до обвинение в „неблагодетелност“. И това действително се случило със Сократ в 399 г. пр. н. е. Обвинили го, че въвежда нови богове и развъртава младежта. Това не било вярно, но великият философ вършел действително нещо кощунствено за традиционното съзнание — превеждал на субективен език старите добродетели и задавал въпроси за разумни положения, които трябвало да се възприемат с вяра. Затова в известен смисъл неговата смърт била заслужена.

Дори Сократовата смърт не бива да се смята за начало на едно ново време, когато човекът започнал да мисли реално и вече нямал нужда от посредстващото към света звено на митичното съзнание. Но все пак новият етап в развитието на робството, крушението на полисната система и изваждането на гражданина от идиличния покой на малката община станали основа за едно ново съзнание, в което старият мит и органичната религиозност се изродили в обикновено суеверие или естетика. От Платон до Плотин гръцката митология успяла да се редуцира във философия. И понеже магията загубила смисъла си за новия индивидуализиран човек, митологията започнала да се разбира като алегория. За новото съзнание, което виждало света в йерархия и пак тълкувало явленията еднозначно, но вече умозрително, митологията станала своеобразна наука. В същото време малките религии и суеверия задоволявали обикновения човек, додето не губели смисъл и не потъвали също в литературата.

За да разбирате мъчната култура на античната класика и за да я направим достъпна, трябва да актуализираме тази социално-психологическа атмосфера, митичния свят на античния човек, неговите особени възприятия. Това е необходимо с двойна цел — за да бъдем по-причастни не като осъвременяваме, а с действителна метаморфоза към един друг свят — това е достъпно именно за съвременния човек, — и на второ място, защото митичното съзнание е скритата в психологическа форма социология на онова общество, а следователно и най-достоверният източник за неговия живот.